

Digital literature in Iran and Arab countries (Comparative analysis of examples of works)

Ali Mostafanejad ¹ | Mahin Hajizadeh² | Abdolahad Gheibi ³ | Abdollah Karimzadeh⁴

1. Corresponding Author, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: ali.mn23@yahoo.com
2. Professor of Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: hajizadeh@azaruniv.ac.ir
3. Professor of Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. E-mail: abdolahad@azaruniv.ac.ir
4. Assistant Professor, Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies of the Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran. E-mail: Abdollah.karimzadeh@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 19 October 2021

Received in revised form:
15 April 2022

Accepted: 19 April 2022

Keywords:

Digital Literature,
Digital aesthetic,
Iranian literature,
Arab literature.

ABSTRACT

Nowadays, digital technologies have strongly influenced all aspects of our daily life via redefining our communicative practices and habits of text reading and textualizing. Accordingly, a need to change the role of literature and literary discourse in the contemporary media space of Iran and the Arab world has been felt and steps have been taken in this respect. By adopting a descriptive-analytical method, the present study sets out to make a scholarly account addressing the experience of Iranian and Arabic digital literature, exploring certain works produced by them comparatively, and discuss their degree of aesthetic creativity in terms of form and content. As the findings revealed, despite the historical precedence of Iranian digital poets and writers over Arabs, there is a significant digital division between Iran and Arab countries. Although the Arab countries are highly distant from digital literature of the West, they have produced aesthetically more creative literary works, compared to Iran. These works more actively follow the processes of participatory or collective creation, and being aesthetically creative in form and content.

Cite this article: Mostafanejad, A., Hajizadeh, M., Gheibi, A., Karimzadeh, A. (2023). Digital literature in Iran and Arab countries (Comparative analysis of examples of works). *Research in Comparative Literature*, 13 (3), 153-176.

© The Author(s).

DOI: [10.22126/jccl.2022.7048.2321](https://doi.org/10.22126/jccl.2022.7048.2321)

Publisher: Razi University

الأدب الرقمي في إيران والدول العربية (تحليل مقارن لنماذج الأعمال)

على مصطفى نجاد^{١*} | مهين حاجي زاده^٢ | عبد الاحد غيبى^٣ | عبدالله كريمزاده^٤

١. الكاتب المسؤول، قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة الشهيد مدني بأذربيجان، تبريز، إيران. العنوان الإلكتروني: ali.mn23@yahoo.com

٢. أستاذ قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة الشهيد مدني بأذربيجان، تبريز، إيران. العنوان الإلكتروني: hajizadeh@azaruniv.ac.ir

٣. أستاذ قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة الشهيد مدني بأذربيجان، تبريز، إيران. العنوان الإلكتروني: abdolahad@azaruniv.ac.ir

٤. أستاذ مساعد بمعهد العلوم الاجتماعية والدراسات الثقافية، طهران، إيران. العنوان الإلكتروني: Abdollah.karimzadeh@gmail.com

الملخص

معلومات المقال

اليوم، اكتسبت التقنيات الرقمية تأثيرًا واسع النطاق في حياتنا اليومية وأعدت تعريف إجراءات الاتصال واعدادات قراءة النصوص وصياغة النصوص؛ من هنا المنطلق فقد تم الشعور بضرورة تغيير دور الأدب والخطاب الأدبي في البيئة الإعلامية المعاصرة في إيران والعالم العربي، وتم اتخاذ خطوات في هذا الاتجاه. قد بحثت الدراسة الحالية بمنهج وصفي تحليلي بهدف مقارنة تجربة الأدب الرقمي الإيراني والعربي، نماذج من الشعر والرواية الرقمي في إيران والعالم العربي وأوجه الشبه والاختلاف بينهما في الشكل والمحتوى. تظهر نتائج الأبحاث أنه على الرغم من الأسبقية التاريخية للشعراء والكتاب الرقميين الإيرانيين على العرب، إلا أن هناك فجوة رقمية كبيرة مع الدول العربية. من ناحية أخرى، وعلى الرغم من الفجوة الكبيرة بين الأدب الرقمي العربي والغربي، فقد تم إنتاج أعمال وكتابات مهمة في بعض البلدان العربية. في حين أن هذه الأعمال تتبع عمليات الإبداع الجماعي أو التشاركي بشكل أكثر نشاطًا، إلا أنها جديرة بالملاحظة من حيث الجماليات والإبداع في الشكل والمحتوى.

نوع المقال: مقالة محكمة

الوصول: ١٤٤٣/٠٣/١٢

التنقيح والمراجعة: ١٤٤٣/٠٩/١٣

القبول: ١٤٤٣/٠٩/١٧

الكلمات الدلالية:

الأدب الرقمي،

الجماليات الرقمية،

الأدب الإيراني،

الأدب العربي.

الإحالة: مصطفى نجاد، على؛ حاجي زاده، مهين؛ غيبى، عبد الاحد، كريمزاده، عبدالله (١٤٤٥). الأدب الرقمي في إيران والدول العربية (تحليل مقارن لنماذج

الأعمال). بحوث في الأدب المقارن، ١٣ (٣)، ١٥٣-١٧٦.

© الكتاب.

النشر: جامعة رازي

DOI: 10.22126/jcel.2022.7048.2321

ادبیات دیجیتال در ایران و کشورهای عربی (تحلیل تطبیقی نمونه‌هایی از آثار)

علی مصطفی‌نژاد^۱ | مهین حاجی‌زاده^۲ | عبدالاحد غیبی^۳ | عبدالله کریم‌زاده^۴

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: ali.mn23@yahoo.com

۲. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: hajizadeh@azaruniv.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: abdolahad@azaruniv.ac.ir

۴. استادیار پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تهران، ایران. رایانامه: Abdollah.karimzadeh@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

امروزه تکنولوژی‌های دیجیتالی، نفوذ گسترده‌ای در زندگی روزمره ما پیدا کرده و کنش‌های ارتباطی و عادت‌های متن‌خوانی و متن‌سازی ما را بازتعریف کرده‌اند. بر این اساس، ضرورت تغییر نقش ادبیات و گفتمان ادبی، در فضای رسانه‌ای معاصر ایران و جهان عرب، احساس شده و گام‌هایی نیز در این جهت برداشته شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با هدف مقایسه تجربه ادبیات دیجیتال ایران و عرب، به بررسی نمونه‌هایی از شعر و رمان دیجیتال در ایران و جهان عرب و شباهت‌ها و تفاوت‌های شکلی و محتوایی آن‌ها پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که علی‌رغم پیشی گرفتن تاریخی شعرا و نویسندگان دیجیتال ایرانی از عرب‌ها، شکاف دیجیتالی چشمگیری با کشورهای عربی وجود دارد. از سوی دیگر، با وجود شکاف زیاد بین ادبیات دیجیتال عرب و غرب، آثار و تألیفات قابل توجهی در برخی کشورهای عربی تولید شده است. این آثار ضمن اینکه فرایندهای خلق مشارکتی یا جمعی را فعالانه‌تر دنبال می‌کنند، از نظر زیبایی‌شناسی و خلاقیت‌های شکلی و محتوایی نیز قابل اعتنا هستند.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۳۰

واژه‌های کلیدی:

ادبیات دیجیتال،

زیبایی‌شناسی دیجیتال،

ادبیات ایران،

ادبیات عرب.

استناد: مصطفی‌نژاد، علی؛ حاجی‌زاده، مهین؛ غیبی، عبدالاحد، کریم‌زاده، عبدالله (۱۴۰۲). ادبیات دیجیتال در ایران و کشورهای عربی (تحلیل تطبیقی نمونه‌هایی از آثار). کلوژ نامه ادبیات تطبیقی، ۱۳ (۳)، ۱۷۶-۱۵۳.

© نویسندگان.

DOI: [10.22126/jcel.2022.7048.2321](https://doi.org/10.22126/jcel.2022.7048.2321)

ناشر: دانشگاه رازی

۱. پیشگفتار

متغیر تولید، توزیع و مصرف ادبیات، همواره تابعی از تکنولوژی‌های زمانه خود بوده است و کنش-گران میدان ادبی برای اشاعه ادبیات و تأثیرگذاری در نحوه دریافت متون ادبی از دیرباز به انواع خلاقیت‌های شکلی و محتوایی دست‌زده‌اند تا امکان بازتولید ادبیات و بقای حیات ادبی همواره تضمین شود. اکنون که در عصر دیجیتال، خواندن متون دیجیتالی به گرایش عمومی تبدیل شده است، بار دیگر ضرورت بازاندیشی در میدان تولیدات ادبی از سوی کنش‌گران و اندیشه‌ورزان ادبی احساس شده و تلاش‌هایی برای سازگار کردن این میدان با تکنولوژی‌های دیجیتالی نوظهور صورت گرفته است. در این پژوهش نمونه‌هایی از این تلاش‌ها با عطف توجه به محیط ادبی ایران و کشورهای عربی به محک گذاشته شده است.

۱-۱. تعریف موضوع

امروزه تکنولوژی‌های دیجیتالی، نفوذ گسترده‌ای در زندگی روزمره ما پیدا کرده و کنش‌های ارتباطی و عادت‌های متن‌خوانی و متن‌سازی ما را بازتعریف کرده‌اند. چرخش از ارتباطات چهره‌به‌چهره به «ارتباطات رسانه‌ای شده» و گرایش به «ترارسانه‌ها» و «ابرمتن‌ها» به جای متون آنالوگ، از جمله عادت‌های زبانی و فرهنگی نوظهوری هستند که تحت تأثیر این تکنولوژی‌ها به وجود آمده‌اند. در پرتو این چرخش فناورانه، ادبیات نیز جلوه‌ها و نقش‌های ارتباطی جدیدی به خود گرفته و از حیث هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی بازتعریف شده است. شاید بتوان این چرخش فناورانه را با دوران تاریخ‌ساز که در آن، تحولات بزرگ فرهنگی و تاریخی به وقوع پیوست قابل قیاس دانست؛ مثلاً دوره‌ای که کاغذ جای طومار را گرفت، یا چاپ سربی اختراع شد. اکنون شاهد ظهور گونه جدید ادبی موسوم به «ادبیات دیجیتال» هستیم؛ گونه‌ای که در آن ادبیات، با فناوری‌های اطلاعات وارد تعامل شده و افق‌های جدیدی از خلاقیت ادبی را رقم زده است. این پیوند ادبیات با فناوری که در حیطه ادبیات تطبیقی مکتب آمریکایی قرار می‌گیرد، نقطه عزیمت پژوهش حاضر محسوب می‌شود.

واکاوی نحوه تعامل نظام ادبیات با سایر نظام‌های نشانه‌ای (مثل سینما، تئاتر، هنرهای زیبا)، یکی از تغییرات الگوواره‌های در نظریه و عمل ادبیات تطبیقی است. این تغییر الگوواره که منجر به ظهور شاخه آمریکایی ادبیات تطبیقی شده، قلمرو ادبیات تطبیقی را گسترش داده و آن را از تحلیل‌های پوزیتیویستی

معطوف به تأثیر و تأثرات بوطیقای بین پلی سیستم ادبی ملل مختلف، به سمت پویش شناسی ادبی در پرتو تعامل نظام ادبیات با نظام‌های بازنمایی از قبیل؛ سینما، تئاتر و هنرهای زیبا و یا تعامل ادبیات با تکنولوژی سوق داده است. طبق این الگوواره‌ها جدید، ملاحظات سنتی زیبایی شناسی ادبی و یا نقش گفتمانی ادبیات در بستر تکنولوژی‌های مدرن، بازتعریف شده و قلمروهای پژوهشی جدیدی شکل گرفته است که پژوهش در زمینه «ادبیات دیجیتال» یکی از آنهاست.

ادبیات دیجیتال که موضوع پژوهش حاضر است، طبق تعریف سازمان بین‌المللی ادبیات الکترونیکی^۱ (elo)، به ادبیاتی گفته می‌شود که با اتکا به تکنولوژی‌های دیجیتال، تولید و یا بازتولید شده باشد. به عبارت دیگر، ادبیات دیجیتال، آن ادبیاتی است که در تولید، توزیع و دریافت خود، به قابلیت‌های تکنولوژیکی متکی باشد، به طوری که نتوان آن را روی کاغذ چاپ کرد. امروزه برای اشاره به این نوع ادبیات، از اصطلاحاتی چون ادبیات الکترونیکی، ادبیات افتراضی، ادبیات مجازی، ادبیات سایبری، ادبیات فناوری و سایر موارد استفاده می‌شود. بنابراین، ادبیات دیجیتال یک گونه ادبی نوظهور است که تکنولوژی و زیبایی شناسی ادبی را با روش‌هایی چون مالتی مدیا^۲، هایپرمدیا^۳ و ابرمتن^۴ در هم می‌آمیزد و برآیند آن، بازتولید ادبیات در پرتو زیبایی شناسی دیجیتال است. پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی به بررسی نمونه‌هایی از شعر و رمان دیجیتال در ایران و جهان عرب و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های شکلی و محتوایی آثار، به عنوان دو نمونه از حوزه‌های ادبیات و فناوری می‌پردازد.

۲-۱. ضرورت، اهمیت و هدف

تأثیرات تکنولوژیکی بر شیوه‌های بیان معاصر باعث شکل‌گیری نوع ادبی جدیدی شده که اخیراً توجه جدی نویسندگان و منتقدان ادبی را به خود جذب کرده است. در حالی که ریشه‌های ادبیات الکترونیکی را می‌توان در چند دهه پیش جست‌وجو کرد، این گونه هنوز در مراحل تکامل خود است. علی‌رغم این واقعیت که در دهه‌های اخیر تعداد زیادی از آثار ادبی و هنری دیجیتال در سطح جهانی پدید آمده و تلاش‌هایی برای تبیین و مفهوم‌سازی آن در قالب فرایندهای تحقیقاتی صورت گرفته، ادبیات دیجیتال در محیط فکری و میدان تولیدات ادبی ایران هنوز ناشناخته مانده و به عنوان یک مسئله شناخته نشده است.

ادبیات دیجیتال، یک فضای امکان و بستری جدید برای بازتولید ادبیات است. در این فضای امکان،

1. Electronic Literature Organization: <https://eliterature.org/>

2. multi media

3. hyper-media

4. hyper-text

نویسندگان افزون بر شبکه‌سازی و بهره‌بخشی به تحقق جامعه شبکه‌ای، رؤیت‌پذیرتر می‌شوند و امکان دریافت ادبیات بیشتر می‌شود. با توجه به تغییراتی که ادبیات جهانی در حال تجربه کردن است، لازم است تحولات رخ داده در گونه‌های ادبی سنتی را مورد بازاندیشی قرار دهیم و گونه‌های ادبی نوظهور در عصر دیجیتال را هم وارد حوزه مطالعات ادبی کنیم. این امر علاوه بر اینکه به بقای ادبیات در عصر دیجیتال کمک می‌کند، می‌تواند باعث بسط گفتمان مطالعات ادبی و نظریه و نقد ادبی شود.

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد؛ که ما نه فقط در میدان تولیدات ادبی دیجیتال، بلکه در تحقیقات مربوط به این حوزه نیز از شکاف دیجیتالی رنج می‌بریم. حجم انبوهی از کارهای پژوهشی که در سطح جهانی در خصوص ادبیات دیجیتال صورت گرفته است، بر این مدعا صحنه می‌گذارد. انتشار، تجزیه و تحلیل و مطالعات انتقادی می‌تواند، تعداد علاقه‌مندان به این موضوع را افزایش دهد و نسل جدیدی از نویسندگان و هنرمندان را به تولید ادبیات دیجیتال سوق دهد.

در این راستا، نویسندگانی در ایران و جهان عرب، متأثر از دنیای غرب به تولید آثاری در قالب ادبیات دیجیتال همت گمارده و دست به خلاقیت‌هایی زده‌اند؛ که شایسته مطالعات انتقادی است. در جهان عرب آثار خوبی در قالب شعر و رمان به چشم می‌خورد و عده‌ای نویسنده، منتقد و سایت‌های تخصصی در این زمینه وجود دارند. در ایران هم نویسندگانی انگشت‌شمار، آثاری ارزشمند در ادبیات دیجیتال تولید کرده‌اند؛ اما تحقیقات میدانی ما از عدم کفایت پژوهش‌های دانشگاهی در این زمینه حکایت دارد. بنابراین، شایسته است که این گونه نوظهور را با ابزارهای مفهومی موجود در نظریه و نقد ادبی مورد بررسی قرار دهیم و ظرفیت‌ها و کاستی‌های آن را ارزیابی کنیم. پژوهش حاضر با توجه به این ضرورت صورت می‌گیرد.

۳-۱. پرسش‌های پژوهش

- بر اساس تحلیل تطبیقی نمونه‌های از متون ادبی دیجیتالی فارسی و عربی، بین این دو میدان تولید ادبی از نظر خلاقیت‌های شکلی و محتوایی و ارزش‌های زیبایی‌شناختی چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی وجود دارد؟

- وضعیت ادبیات دیجیتال در ایران و جهان عرب از حیث همگامی با تحولات جهانی این گونه نوظهور چگونه است و چالش‌های پیش‌روی نویسندگان آن‌ها کدامند؟

- با توجه به شکاف‌یابی در پیشینه پژوهش، نویسندگان ایرانی و جهان عرب در تلاش برای ایجاد تعامل

بین ادبیات و تکنولوژی‌های دیجیتال با چه نوع خلأهای معرفتی، روش‌شناختی و زیبایی‌شناختی مواجه هستند؟

۴-۱. پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات پژوهشی موجود در ایران نشان می‌دهد که تا به حال آثار چشم‌گیری در زمینه فرهنگ‌های دیجیتال و تحول دیجیتال در ایران تولید شده؛ اما ادبیات دیجیتال، کمتر مورد توجه ادب‌پژوهان ایرانی قرار گرفته است. لذا در زمینه نظریه و عمل و نقد ادبیات دیجیتال در محیط فکری ایران، یک خلأ و شکاف معرفتی عمیقی وجود دارد. تنها دو اثر در این زمینه به فارسی ترجمه شده است: نخست مجموع ده مقاله در مورد ادبیات دیجیتال است که در کتابی با عنوان *ادبیات الکترونیک* به قلم مهدی صداقت‌پیام (۱۴۰۰)، ترجمه شده است. مقالات این کتاب به دو حیطه کلی تقسیم شده‌اند: هفت مقاله درباره ادبیات الکترونیک و سه مقاله درباره نقد ادبی رایانشی؛ که مترجم با انتخاب مقالات، سعی داشته با عرضه چشم‌اندازی متفاوت از ادبیات الکترونیک، دیدگاهی کلی درباره این‌گونه به خواننده ارائه دهد. دیگر ترجمه مرتبط در این زمینه کتاب *علوم انسانی دیجیتال*، تألیف «آن بردیک»^۱ و دیگران است که مهدی صداقت‌پیام (۱۳۹۷) آن را ترجمه کرده است. در این کتاب، چستی علوم انسانی دیجیتال مورد بحث قرار گرفته و ادبیات دیجیتال جزو فرایندهای علوم انسانی دیجیتال قلمداد شده است، اما هیچ شواهدی از این‌گونه ارائه نشده و صرفاً به نمونه‌هایی از کلان‌داده‌های ادبی و تحلیل آن‌ها با نرم‌افزارهای تخصصی بسنده شده است. عبدالله کریم‌زاده (۱۳۹۸) هم کتاب *شناخت گفتمانی فضای مجازی: خوانش‌هایی تازه از دیجیتالی‌شدن فرهنگ و ترجمه بر اساس چرخش‌های علوم انسانی* را تألیف و در آن، فضای مجازی را از حیث گفتمانی تحلیل کرده است. در یکی از فصول این کتاب که به زیبایی‌شناسی دیجیتال اختصاص دارد، اشاراتی به تجربه دیجیتالی‌شدن شعر و ادبیات داستانی در ایران شده است.

اما در نقطه مقابل، در جهان عرب به مجموعه‌ای از کنفرانس‌ها، سایت‌ها، تألیفات و پژوهش‌های درخوری در زمینه ادبیات دیجیتال برمی‌خوریم که به مهم‌ترین آن‌ها و نزدیک‌ترین آن‌ها به پژوهش حاضر اشاره می‌کنیم: از جمله محققان علاقه‌مند و صاحب‌نظر این رشته در جهان عرب می‌توان به «سعید یقطین» با دو کتاب پیشگام خود: *من النص إلى النص المترابط* (۲۰۰۵) و *النص المترابط ومستقبل الثقافة*

العربية نحو كتابة عربية رقمية (۲۰۰۸)، اشاره کرد که نویسنده تلاش کرده مفهوم نوشتن دیجیتال و ویژگی‌های آن را تبیین و آن را از انواع دیگر نوشتار متمایز نماید. «فاطمه البریکی» در کتاب *مدخل الى الأدب التفاعلي* (۲۰۰۶) به تاریخچه‌ای از ادبیات الکترونیکی و سایت‌ها و مجلات عربی مرتبط و ادبیات دیجیتال تعاملی پرداخته است. «زهور کرام» نیز در کتاب *خود الأدب الرقمي، أسئلة ثقافية وتأملات مفاهيمية* (۲۰۰۹) ادبیات دیجیتال، مؤلف و خواننده دیجیتال را شرح داده و به تجربه اعراب در ادبیات دیجیتال و متن تعاملی دیجیتال در جهان عرب پرداخته است. «عمر زرفاوی» نیز کتاب *الكتابة الرقمية مدخل إلى الأدب التفاعلي* (۲۰۱۳) را تألیف و به مبحث جهانی‌سازی و تفکر غربی‌گفتمان مرگ در نظریه ادبی و ابرمتن و ادب تعاملی پرداخته است. «جمیل حمداوی» در کتاب *«الأدب الرقمي بين النظرية والتطبيق»* (۲۰۱۶) به مفهوم ادبیات دیجیتال و مراحل تحول آن و مقایسه ادبیات دیجیتال غربی و عربی پرداخته است. «لبیبه خماری» نیز در کتاب *النص المترابط فن الكتابة الرقمية و آفاق التلقي* (۲۰۱۸) ابرمتن و ابرداستان و تخیل دیجیتال را شرح داده است.

باتوجه به این که موضوع ادبیات دیجیتال در میان دانش‌وران ایرانی به اندازه کافی آکادمیزه و مفهوم‌سازی نشده است، این پژوهش در پی آن است؛ با رویکردی تطبیقی، به بررسی دو نمونه از آثار دیجیتال فارسی و عربی و بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های شکلی و محتوایی آن‌ها بپردازد. تا از این رهگذر وضعیت میدان تولید ادبی در ایران و کشورهای عربی را از حیث میزان نوآوری در زیبایی‌شناسی دیجیتال و میزان هم‌سویی آن‌ها با تحولات جهانی این گونه تحلیل کند.

۵-۱. روش پژوهش و چارچوب نظری

پژوهش حاضر یک رویکرد تحلیلی توصیفی و تطبیقی در بررسی گونه ادبیات دیجیتال و تجربه آن در ایران و جهان عرب است که در قلمرو مکتب ادبیات تطبیقی آمریکایی قرار می‌گیرد. این پژوهش در دو سطح شکلی و محتوایی و به دو صورت موردپژوهی و تطبیقی انجام شده و میزان ضعف و قوت هر یک به لحاظ خلاقیت‌های سبکی و روش‌های روایی، مورد ارزیابی قرار گرفته است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. اقدامات و الزامات

ایران و جهان عرب در مسیر دیجیتالی‌شدن ادبیات، با چالش‌ها و موانع بزرگ اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، اقتصادی، فناوری، سیاسی و دانشگاهی روبه‌رو هستند. مطالعه وضعیت موجود ادبیات

دیجیتال در ایران و چالش‌هایی که مانع پیشرفت آن می‌شود، می‌تواند گامی اساسی در جهت توسعه این‌گونه باشد. در ایران هنوز برنامه مدونی برای دیجیتالی‌شدن ادبیات دیده نمی‌شود؛ درحالی‌که چندین دهه از ظهور ادبیات دیجیتال در جهان می‌گذرد و بیش از صد مرکز دانشگاهی و غیردانشگاهی در سراسر جهان به‌طور تخصصی به فعالیت‌های علوم انسانی دیجیتال و ادبیات دیجیتال مشغول هستند و برنامه‌های دکتری و کارشناسی‌ارشد در این زمینه ارائه می‌دهند. (بردیک و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۳).

بسیاری از نویسندگان و اساتید ایرانی به اندازه کافی در معرض این پدیده ادبی قرار نگرفته‌اند و برخی هنوز فرصت خواندن متون ادبی دیجیتالی، اعم از فارسی، عربی یا انگلیسی را نداشته‌اند. همچنین مطالعات تخصصی فارسی در این زمینه وجود ندارد و لذا برخلاف دانشگاه‌ها و کالج‌های خارجی، ادبیات دیجیتال در مؤسسات آموزشی و دانشگاه‌های ایران تدریس نمی‌شود. مهم‌تر از همه در ایران، هنوز هیچ چارچوب رسمی دانشگاهی وجود ندارد، که این ادبیات را ترویج و حمایت مالی کند و روی نهادینه‌سازی آن کار کند.

با وجود این‌که «در کشور ما اهمیت بین‌رشته‌ای شدن علوم انسانی، خوشبختانه به یک گفتمان دانشگاهی تبدیل شده‌است؛ اما برای تحقق عملی آن، با مجموعه‌ای از خلأهای شکلی و محتوایی مواجه هستیم» (کریم‌زاده، ۱۳۹۸: ۱۵۲). برای مثال، «ادبیات دیجیتالی در ایران فقط به فرم و شکل - پردازی توجه کرده و از نوآوری مضمونی و محتوایی غفلت کرده است. به این معنا که در ادبیات دیجیتالی ما هنوز شکل، رابطه مستقیمی با محتوا ندارد. اما ادبیات دیجیتالی در غرب، مبین ادراکی نو از جهان پسامدرنیته است و فرم بدعت‌گذارانه داستان‌های دیجیتالی، کارکردی آشناساز دایانه دارد و هدف آن بیان هنرمندانه مسائل فرهنگی عصر دیجیتال است» (همان: ۱۱۰).

ازسویی دیگر، در کشورهای عربی شاهد تلاش‌هایی دانشگاهی برای به‌بارنشستن فرایند ادبیات الکترونیکی عربی «AEL¹» هستیم که با هدف معرفی ادبیات عرب به دنیا و ایجاد پل‌های دیجیتالی، در سپتامبر ۲۰۱۵ در انستیتوی فناوری روچستر^۲ نیویورک راه‌اندازی شد. این فرایند به زبان انگلیسی و شامل چندین محور در جهت همکاری با جامعه جهانی الکترونیکی است. فرایندهای مشترک بین دانشمندان عربی و بین‌المللی در زمینه‌ها و فعالیت‌هایی شامل کنفرانس‌ها، کارگاه‌ها و مطالعات،

1. arabicelit

2. Rochester Institute of Technology (RIT)

اکتشافات گسترده‌ای از بهترین روش‌ها را برای توسعه ادبیات دیجیتال به‌طور کلی و عربی به‌طور خاص ارائه می‌دهد. به لطف تلاش‌های دانشوران عربی در راستای بصری‌سازی ادبیات دیجیتال، جامعه ادبیات الکترونیکی عربی بر روی نقشه تعاملی جهان نشان داده شده است. از اقدامات مؤثر دیگر، فعالیت‌های «اتحادیه نویسندگان اینترنتی عرب» است که به افزایش آگاهی در مورد این ادبیات و به‌طور کلی فرهنگ دیجیتال، کمک زیادی کرده و حتی ابتکار جایزه‌ای^۱ که به راه انداخته، انگیزه برای سرمایه‌گذاری در تولید ادبیات دیجیتال را دوچندان کرده است.

در مورد نقد ادبیات عرب نیز، مطالعات دانشگاهی متعددی منتشر شده که به بررسی تولید و توسعه ادبیات دیجیتال عربی، با لنز نظریه‌های غربی می‌پردازند. برخی از مطالعات برجسته در این زمینه، مواردی است که در پیشینه همین پژوهش ذکر شده است. علاوه بر این، شاهد سایت‌های تخصصی مربوط به ادبیات دیجیتال و مسائل مربوط به گفتمان ادبیات دیجیتال هستیم از جمله وب‌سایت‌های: اتحادیه نویسندگان اینترنتی عرب^۲، اتحادیه نویسندگان اینترنتی مغرب^۳، محمد اسلیم^۴، محمد السنجله^۵، محمد اشویکه^۶، لبیبه خمار^۷.

بر این اساس، تلاش دانشوران جهان عرب در جهت توسعه خلاقانه ادبیات دیجیتال عرب گواه روشنی بر تحت‌تأثیر بودن عرب‌ها از جهانی‌سازی و برداشت‌های ادبی و انتقادی غربی است. برای این اساس، آن‌ها هم از حیث کمی و کیفی و هم در بعد شکلی و محتوایی در سطح بالایی نسبت به آثار ایرانی قرار دارند. علی‌رغم همه تلاش‌های عرب‌ها در سطوح تولید و انتقاد، مطالعات مختلف در این زمینه، نشانگر وجود فاصله زیاد بین غرب و شرق در متون ادبی دیجیتال و مطالعات علمی و تحقیقاتی است. با وجود اینکه ادبیات دیجیتال به واقعیتی ادبی تبدیل شده که مشخصه عصر فناوری در غرب است، در ایران و جهان عرب فقط کالایی وارداتی است که با فرهنگ بومی رابطه ارگانیک برقرار نکرده و این چالشی بزرگ است.

۲-۲. آثار ادبی دیجیتال در ایران و جهان عرب

۱. جائزة اتحاد كتاب الانترنت العرب للإبداع الرقمي

2. <http://www.arab-ewriters.com>

3. <https://ueimag.blogspot.com>

4. <http://www.aslim.ma/site>

5. <http://sanajleh-shades.com>

6. <https://www.chouika.com>

7. <http://labiba-khemmar.narration.over-blog.com>

همان طور که در بخش بیان مسئله اشاره شد، ادبیات دیجیتال را هر چند که هنوز در حاشیه جریان‌های ادبی ایران قرار دارد، برخی از داستان‌نویسان و شاعران معاصر ایرانی تجربه کرده‌اند. این ادبیات، عادت‌های متن‌خوانی و زیبایی‌شناسی ادبی ما را تحت تأثیر قرار داده است. برخی نویسندگان و شاعران معاصر ایرانی به تقلید از نمونه‌های غربی، تلاش کرده‌اند تا این گونه را بومی‌سازی کنند (کریم‌زاده، ۱۳۹۸: ۱۰۴). آثار دیجیتالی که تاکنون خلق شده، نه به دلیل کیفیت ادبی آن‌ها، بلکه به این دلیل که آینده ادبیات دیجیتال را تعیین می‌کنند، شایسته توجه هستند. بیشتر ادبیات به اصطلاح دیجیتال در ایران، چندان خلاقانه به نظر نمی‌رسد؛ اما این بدان معنا نیست که متون تجربی مهمی تولید نشده، بلکه این امر نشان می‌دهد که هنوز مطالعه دقیقی در راستای مفهوم‌سازی ادبیات دیجیتال (الگوواره‌های نظری، تاریخ و توسعه آن) انجام نشده است.

اما علاقه به ادبیات دیجیتال در فرهنگ عرب از آغاز هزاره سوم و به‌طور مشخص پس از آن که محمد سناجله، نویسنده اردنی، اولین رمان دیجیتال عربی را در سال ۲۰۰۱ منتشر کرد، آغاز شد. منتقدان، آثار سناجله را مورد توجه قرار دادند و در نتیجه موج وسیعی از مطالعات و کتاب‌ها در زمینه نقد ادبیات دیجیتال عربی به راه افتاد. در سال ۲۰۰۷ اولین کنفرانس فرهنگ دیجیتال در لیبی برگزار شد و برای نخستین بار، ادبیات دیجیتال در جهان عرب در دانشگاه‌های امارات متحده عربی و «محمد الخامس» مغرب، آموزش داده شد. بعد از آن، کنفرانس «ادبیات الکترونیکی عربی: افق‌های جدید و چشم‌اندازهای جهانی»^۱، به‌عنوان اولین کنفرانس بین‌المللی که درباره وضعیت ادبیات الکترونیکی در کشورهای عربی و غربی بحث می‌کند، در فوریه ۲۰۱۸ در دبای امارات متحده عربی برگزار شد.

اگرچه ادبیات سنتی/کاغذی، اصلی‌ترین شکل ادبیات در بیشتر کشورهاست، با این حال، مغرب، الجزایر و اردن، مهد ادبیات الکترونیکی در جهان عرب محسوب می‌شوند. تعداد زیادی نویسنده و منتقد دیجیتالی در این قسمت از جهان عرب وجود دارد. با این که تقریباً تمامی این نویسندگان در «اتحادیه نویسندگان اینترنتی عرب»^۲ جمع شده‌اند، بسیاری از نویسندگان ادبیات سنتی و مؤسسه‌های آموزشی آن‌ها را به رسمیت نمی‌شناسند. با این حال، برخی مطالعات دانشگاهی در حال ظهور در مورد مجموعه کار این نویسندگان وجود دارد. در این جا به نمونه‌های موجود ادبیات الکترونیک فارسی و عربی و تحلیل نمونه‌ای از آن می‌پردازیم:

۱. الأدب الإلكتروني العربي... آفاق جديدة ورؤی عالمية

2. <http://www.arab-ewriters.com/> اتحاد کتاب الإنترنت العربی

۱-۲-۲. شعر دیجیتال

شعر دیجیتال چندسالی است که در سطح جهان گسترش یافته و در برخی کشورها، همایش‌ها و جشنواره‌هایی در این خصوص برگزار می‌شود و شاعران دیجیتال، تجربه‌های خود را به نمایش می‌گذارند. این گونه، در ایران هنوز نوپاست و چندان به پختگی نرسیده‌است و صرفاً می‌توان به نمونه‌هایی اندک از آن اشاره کرد. به‌عنوان نمونه، می‌توان شعرهای علی ابدالی^۱ به نام *طعم لب زن* و *کاباره* را نام برد. در مجموعه «کاباره» سه شخصیت مرد، زن و شاعر مصنوعی ایفای نقش می‌کنند. هنگام ورود به کاباره، کاربر/مؤلف با نشستن پشت کیبورد، هم‌زمان با نوشتن روی صفحه کلید، پیانو را نیز می‌نوازد و شخصیت مجازی زن، شروع به رقصیدن می‌کند. در حالی که نسخه‌های چاپی فقط از متن استفاده می‌کنند، اثر دیجیتال شامل تعدادی حالت غیر کلامی از جمله موسیقی و یا جلوه‌های صوتی و همچنین انیمیشن و تصاویر ثابت است. کاربر/مؤلف همگام با نواختن/نوشتن روی کیبورد، دیالوگ‌های شعری میان زن/مرد را در صفحه نمایشی که بر روی سن قرار داده شده، مشاهده می‌کند. روی سن و در دو سوی صفحه نمایش، شعری متحرک، مخاطب‌ها را به ادامه این بازی دعوت می‌کنند، در سمت راست صفحه، شعر متحرک فارسی و در سمت چپ صفحه، شعر متحرک انگلیسی با رقص کلمات، مخاطب را به شرکت در بازی متن فرامی‌خوانند.

این اثر به عنوان یک داستان ابرمتن، حاوی انواع مختلفی از پیوندها است. هایپرلینک‌ها در داستان‌های ابرمتن مبتنی بر وب می‌توانند داخلی باشند - که به مقصدی در قسمت دیگری از همان داستان منتهی می‌شوند - یا خارجی - که به یک وب‌سایت خارجی فراتر از مرزهای داستان ابرمتن منتهی می‌شوند - که در این اثر از نوع اول استفاده شده است.

شکل ۱

1. <http://www.aliabdali.com/>

با کلیک روی هر کدام از این دو هایپرلینک متحرک، مخاطب ادامه شعر را در زبان فارسی یا انگلیسی انتخاب می‌کند. در ادامه این انتخاب، کاربر/مؤلف وارد بازی متنی شده و در فضایی بین-رسانه‌ای، تعامل با شعر را آغاز می‌کند. به گونه‌ای که دیگر با یک شعر که در آن، معادله خطی روایت برقرار است، مواجه نیست؛ بلکه دائم با یک نامعادله غیرخطی روبه‌روست. در ادامه، کاربر/مؤلف می‌تواند با کلیک روی هایپرلینک گیتار و یا گیسو و... به صورت آنلاین به نواختن پردازد.

گانتز کرس و تیو ون لیون^۱ (2: 1996). در «خوانش تصویرها: دستور طرح‌های دیداری»^۲ چنین نتیجه می‌گیرند؛ حتی زمانی که ما معانی یکسانی را در قالب تصویر یا نوشتار و سخن گفتن مطرح می‌کنیم، درک آن‌ها به صورت‌های متفاوت خواهد بود. در مثل، آنچه در زبان با استفاده از واژه‌ها و عبارات مختلف بیان می‌شود، در ارتباط دیداری با استفاده از رنگ‌ها و چیدمان اجزای مختلف تصویر جلوه‌گر می‌شود. بنابراین، بیان مفهومی به شکل نوشتاری با بیان تصویری آن تفاوت دارد.

در این قسمت، ابدالی با استفاده از کدنویسی اکشن اسکریپت^۳ توانسته است، گیتاری مجازی را از روی نت‌های یک گیتار واقعی، شبیه‌سازی نماید و کاربر/مؤلف همزمان با نواختن گیتار، قادر به سرودن شعر هم هست.

شکل ۳

شکل ۲

1. Gunther Kress and Theo Van Leeuwen

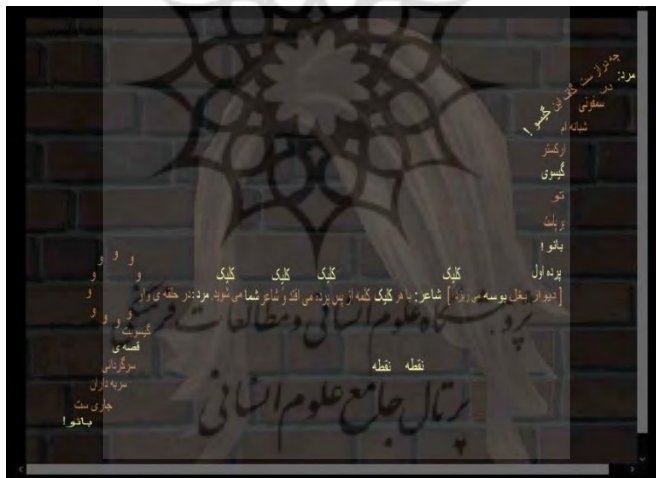
2. Reading images: the grammar of visual design.

۳. یکی از زبان‌های برنامه‌نویسی و از شاخه زبان‌های اسکریپتی که برای ارائه تحولات و ایجاد پویایی در صفحات وب ایجاد شدند.

کاربر با کلیک روی هایپرلینک «شاعر»، وارد فضای آن شده و می‌تواند با نوشتن کلمات مورد علاقه‌اش، شاهد تبدیل آن‌ها به شعر توسط شاعر مصنوعی باشد. جدای از کیفیت ادبی، این اثر شکل ایده‌آلی برای نوشتن مشارکتی است که یکی از بهترین مزایای استفاده از اینترنت و آثار دیجیتال به شمار می‌رود. در برخی از هایپرلینک‌ها کاربر/مؤلف با کلیک روی کلماتی نظیر «کشیدن» می‌تواند وارد فضای یک نقاشی آنلاین شود و با انتخاب مداد، رنگ و درگ کردن (کلیک چپ را نگه‌داشتن و کشیدن موس) عملاً نقاشی نماید. تلاش‌های ابدالی در جهت خلق آثار دیجیتال، بسیار ارزشمند است.

«هرچند قادر به استفاده از تمام امکانات فضای دیجیتالی نبوده است، اما به‌عنوان پیش‌رونده این-گونه، قابل تحسین است. درست است که این شعر، امکان حضور بر فضای کاغذ را ندارد، اما معیارهایی برای ارزیابی این نوع آثار وجود دارد.

شکل ۴

دایره این شعر که قاب آن را مشخص می‌کند، بسیار محدود و کوچک است. به‌صورتی که بعد از سه یا چهار بار خواندن، صفحه‌های نیمه‌پویا و نه پویا، دیگر قادر به بازتولید خود نیستند و تکرار آن‌ها به تفسیرهای تازه نمی‌انجامد. به آن دلیل به نیمه‌پویا بودن این شعر اشاره می‌شود که در یک صفحه، چهار کلمه «کلیک»، «شاعر»، «کلیک» و «کلیکِ کلیک» به یک صفحه مشترک، لینک می‌شوند و معمولاً در شعرهای دیجیتالی، چرخش صفحه‌ها بعد از گذر چند صفحه اتفاق می‌افتد، نه اینکه در یک صفحه، چهار بار از یک لینک واحد استفاده شود» (صادقی، <http://www.leilasadeghi.com>).

همچنین در صفحه‌ای که امکان نقاشی کشیدن آنلاین هست، هاپرلینک «جست و جوی»، مخاطب را وارد فضای دیگری نمی‌کند. «از دیگر نکاتی که در این شعر قابل بحث است، عدم گذرایی است، چرا که بعد از کلیک بر کلمه «دریا»، صفحه‌ای باز می‌شود که نشان‌دهنده تصویر دریاست و کلماتی از بالای صفحه خرد می‌شوند و به پائین می‌ریزند، اما این ریزش صرفاً یک‌بار رخ نمی‌دهد و تا وقتی که مخاطب کلیک بعدی را نزده باشد، این تصویر، دوباره از اول برمی‌گردد و خودش را باز تکرار می‌کند و این باز تکرار، فاقد تفسیرهای مختلف است و به نظر می‌رسد که به دلیل محدودیت‌های ابزاری، رخ داده است. به طور کل، کاربر به جای آنکه نقش فعال‌تری در خوانش شعر داشته باشد، به بنده‌ای اسیر در چنبره دایره‌های شعر تبدیل می‌شود که در عادت تکرار غرق می‌شود و از پویایی مورد انتظار، به ایستایی تفسیر می‌رسد، در صورتی که در فلسفه شعر دیجیتال، ایجاد خوانش‌های متکثر و باز شدن متن از چنبره تعیین‌کننده مؤلف، مدنظر است» (همان).

با توجه به سطوح اساسی شعر دیجیتال (کلامی، تصویری و صوتی)، در اثر ابدالی می‌توان نقدهایی به تمامی ابعاد، مخصوصاً بعد کلامی و محتوایی وارد کرد؛ زیرا در متون اشعار دیجیتالی او، از اهمیت محتوایی کاسته می‌شود؛ اما علی‌رغم همه نظرات و ذکر این نکته که «بسیاری از فرایندهای ادبیات الکترونیکی در غرب نیز با کیفیت نیستند» (پاولیکا، ۲۰۱۷: ۴۳۲)، ابدالی موفق شده با استفاده از روش‌های رایانه‌ای، متنی ادبی، شاعرانه و تعاملی تولید کند که از نظر کیفیت فنی، در سطح قابل قبولی نسبت به شعر دیجیتالی در غرب قرار دارد.

یکی از خالقان شعر دیجیتال در کشورهای عربی «عباس مشتاق معن» است؛ او در شعر «تباریح رقمیه لسیره بعضها أزرق^۱»، برخی از عناصر هنری را از زمینه‌های دیگر وام گرفته است. وی با تصویر مجسمه معروف به «الشلل و المقاومة»، اثر «سامی محمد»، هنرمند کویتی را وام گرفته و آن را در مقابل شعر با پس‌زمینه موسیقی با معانی و دلالت‌های فراوان قرار داده است. شاعر از مجسمه براساس معنای شناخته‌شده آن و به عنوان نمادی از مقاومت در میان آبی تیره استفاده کرده که گویی در حال غرق شدن است. او همچنین صدای خفه‌شده مجسمه را با موسیقی غم‌انگیزی جایگزین کرده و با چهره مجسمه با سری طاس و چشمان منقبض از شدت درد که تلاش برای ایجاد صدایی قوی دارد، همراه کرده است.

شکل ۵

توانایی این شاعر در ترکیب ادبیات، تابلوهای نقاشی، موسیقی و دیگر انواع نشانه‌ها برای ایجاد یک اثر محرک چنان است، که خواننده را ناخودآگاه در متن قرار می‌دهد و او را به انجام یک کنش تحریک می‌کند. عباس مشتاق موفق می‌شود از طریق هم‌افزایی خود از عناصر، موسیقی، نقاشی و نشانه‌شناسی و ادبیات، یک رسانه قوی ایجاد کند و این در واقع هسته اصلی مطالعه در این مقاله است. شاعر به این بسنده نکرده و قابلیت‌های ارائه‌شده توسط فناوری را به آن افزوده است. از روش هایپر تکست نیز بهره برده تا اثر خود را به یک تابلوی نقاشی تبدیل کند که در آن مواد و متون درهم-تنیده شده‌اند. بنابراین، متون خبری کاربردی و متون شاعرانه را به دو صورت عمودی و آزاد ترکیب کرده و قطعات موسیقی غربی و شرقی را در نماهای مختلف اضافه کرده‌است. او همچنین از نقاشی‌های زیادی مانند نقاشی «سالوادور دالی^۱»، نقاش سورئالیست با عنوان «تداوم حافظه» استفاده کرده و آن را به ایده اصلی شعر مرتبط نموده است.

شکل ۶

براین اساس، نوشتن ادبیات دیجیتال عرب و این نوآوری‌ها، گواه روشنی بر تحت‌تأثیر بودن عرب‌ها از جهانی‌سازی و برداشت‌های ادبی و انتقادی غربی است که نشان می‌دهد هم از حیث کمی و کیفی و هم در بعد شکلی و محتوایی در سطح بالایی نسبت به آثار ایرانی قرار دارند.

در جمع‌بندی این بخش می‌توان گفت: در شعرهای دیجیتالی تولیدشده توسط نویسندگان ایرانی، جای خالی موسیقی، انیمیشن و تصاویر باکیفیت احساس می‌شود. از لحاظ شکلی، بیشتر این آثار ضعیف هستند و گاهی نیز محتوا، فدای شکل شده است. در حالی که در شعرهای دیجیتالی کشورهای غربی، بین شکل و محتوا پیوند ارگانیک برقرار شده و شکل و محتوا در خدمت هم هستند و هر دو در خدمت روایت‌پذیر کردن موقعیت مسئله‌مند انسان در دنیای دیجیتالی‌شده امروز قرار گرفته است. «در متن ادبی دیجیتالی، زیبایی‌شناسی بصری در بیان بر کلمات نوشتاری و گفتاری تأثیر می‌گذارد. تصاویر و اصوات، کلمات در حال حرکت، زمان و تعامل، عناصر اساسی متن الکترونیکی هستند که می‌توانند بین آن‌ها دیالوگ ایجاد کنند و به شعر معنایی بدهند، که اگر چاپ می‌شد، نمی‌توانست داشته باشد. از این منظر، واضح به نظر می‌رسد که ادبیات الکترونیکی، بدون همکاری بین برنامه‌نویسان، نظریه‌پردازان و نویسندگان، نمی‌تواند توسعه یابد» (پاولیکا، ۲۰۱۷: ۴۳۶). بنابراین، می‌توان گفت: خلأ نقد و نبود نهاد یا تشکلی خاص برای ادبیات دیجیتال در ایران، باعث خلق آثاری نسبتاً ضعیف در بعضی ابعاد شده که این امر با تنه‌نویسی نویسنده/خالق تشدید می‌شود.

۲-۲-۲. رمان دیجیتال

در بخش رمان، آثاری انگشت‌شمار در ایران خلق شده است. مجموعه داستانی موسوم به *داستان‌های برعکس* اثر لیلیا صادقی (۱۳۸۵)، نمونه‌ای است که آن را نمی‌توان کاملاً ابرداستان نامید. این مجموعه داستانی، تلفیقی از ادبیات کاغذی و ادبیات دیجیتال است، به این مفهوم که همراه کتاب، یک لوح فشرده نیز عرضه شده است؛ که شامل یک سری تصاویر، افکت‌ها، گرافیک و قطعات کوتاه موسیقی است. هر چند به ظاهر کتابی است که مستقل از لوح فشرده قابل استفاده است؛ اما برگرفته از یک نظام نشانه‌شناسی هم‌سو با آن است که از نظر مفهومی هم با لوح در ارتباط است. این اثر به صورت کتاب و لوح فشرده که هر یک، دیگری را تکمیل می‌کند؛ منتشر شده است. موضوع کل کتاب به صورت تصاویر تکه‌تکه، مبهم و استعاری از دنیای واقعی روایت می‌شود که ماجرای زندگی یک زن و شوهر، از خلال این تصاویر، بازسازی می‌شود. این اثر از خرده‌داستان‌هایی تشکیل شده که به هم لینک

می‌خورند. برای هر خرده‌داستان، لینک‌های متعددی وجود دارد که بنا بر تصمیم خواننده، ادامه داستان به واسطه این لینک‌ها تعیین می‌شود. صادقی در خلق این اثر با جزئی کردن و خرد کردن روایت، از زاویه دید چند گانه و تکثر روایت بهره برده است.

شکل ۷

صادقی از نوآوری‌های دیجیتالی و سمعی و بصری بهره برده، اما کلیت کار به صورت ابتدایی با تصاویر دم دستی، ارزش کار را تحت الشعاع قرار داده است. به عنوان مثال، تصویر طرح جلد کتاب و لوح فشرده، از حیث گرافیکی و نشانه‌ای از ایده دم دستی و کلیشه‌ای متناسب با عنوان اثر، بهره می‌برد. عنوان «داستان‌های برعکس» به صورت برعکس روی جلد نقش بسته و نام لایلا صادقی نیز از چپ به راست نوشته شده است.

شکل ۸

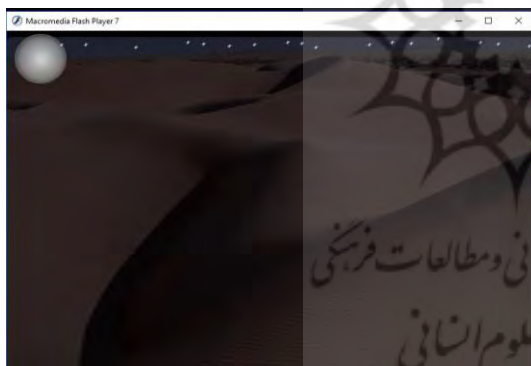

به هر حال، داستان‌های برعکس به دلیل تلاش برای استفاده از امکانات دیجیتالی به عنوان یکی از پیشگامان در راه رسیدن به قابلیت‌های ادبیات الکترونیکی به‌عنوان نظام ارتباطی متفاوت، در خور توجه و اعتنا است.

اما ورود پیشگامانه و تجربه ادبیات دیجیتال در جهان عرب به نویسنده اردنی، محمد سناجله، مهم‌ترین خالق رمان دیجیتال و تعاملی در جهان عرب بر می‌گردد که تاکنون چهار اثر ادبی دیجیتال را منتشر کرده است: *ظلال الواحد* (۲۰۰۱)، *شات* (۲۰۰۵)، داستان کوتاه تعاملی با عنوان *صقیع* (۲۰۰۷) و آخرین کار او، *ظلال العاشق* (۲۰۱۶)^۱. که ما در این جا رمان *شات* را برای نمونه بررسی می‌کنیم.

زمینه رمان، نقاشی روستایی کوچک در وسط بیابان است، که گویی مکانی باستانی است. رمان *شات* با توصیف وضعیت قهرمان، «محمد» که احساس ناامیدی و ناراحتی می‌کند، شروع می‌شود. زیرا به یاد یار محبوب خود می‌افتد که مهاجرت کرده و او را تنها گذاشته است. او به صحرا، تنها تبعیدگاه خود فرار می‌کند تا او را فراموش کند.

شکل ۱۰

شکل ۹

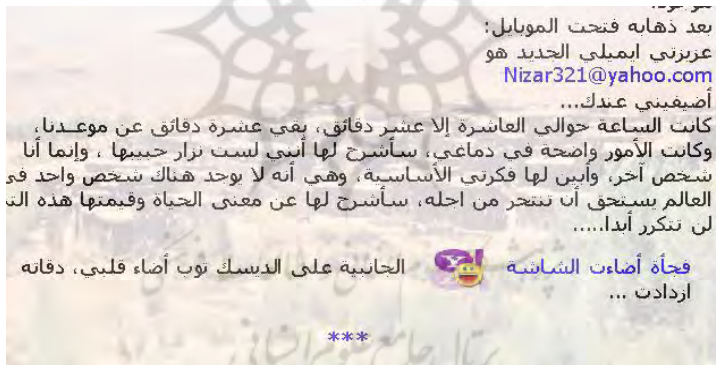
قهرمان رمان به‌طور تصادفی، از طریق پیامکی که به اشتباه به وی ارسال شد، با دختری جوان به نام «منال» آشنا می‌شود، منال از او می‌خواهد در مسجر با او چت کند. او به آرامی، جذب وب و چت-روم‌ها می‌شود و مرتباً با نام مستعار به دیگران ملحق می‌شود. منال او را با دوستان جدیدی در چت‌روم‌های مختلف به‌ویژه اتاق «سیاست» در سایت مکتوب آشنا می‌کند. دوستان اصلی وی صدام، بن‌لادن، لمیس، فاطمه، مهندس نام دارند. آن‌ها در مورد مسائل مختلف مانند: عشق، رابطه جنسی، مشروبات-الکلی، کمونیسیم، خاورمیانه، فلسطین و اسلام بحث می‌کنند.

1. <http://dubai.sanajleh-shades.com>

قهرمان که نام مستعار «نزار» را انتخاب کرده است، تصمیم می‌گیرد چتروم را ترک کند. او اتاق جدیدی را ایجاد می‌کند، که آن را «مملكة العشاق... وطن الحب والحریة» می‌نامد و خود را پادشاه مملکت و یکی از دوست‌دخترهای مجازی خود را به‌عنوان ملکه تعیین می‌کند و نام «بلیس» را بر او می‌گذارد. پس از مدتی، برخی از مشاجرات، اختلافات و نزاع‌ها بین دوستان رخ می‌دهد و نزار مجبور به لغو پادشاهی دیجیتال می‌شود و آن را ترک می‌کند. او پس از خاموش کردن رایانه و بازگشت به موجودیت طبیعی خود، تصمیم می‌گیرد سرزمین دیجیتال خود را لغو کند و پس از اطمینان از اینکه این یک توهم صرف در فضای مجازی است، کاملاً از آن خارج می‌شود.

در مورد پنجره عاشقان سایت «مکتوب»، این پیوند حاوی ایمیل‌های نزار و منال است که به رنگ آبی که نمادی از آرامش است، نوشته شده است. از آنجا که رنگ‌ها در قلقلک دادن احساسات بسیار مؤثر هستند، سازنده متن، از مجموعه‌ای از رنگ‌ها استفاده کرده که نشان‌دهنده خوش‌بینی و دعوت به زندگی و عشق است.

شکل ۱۱

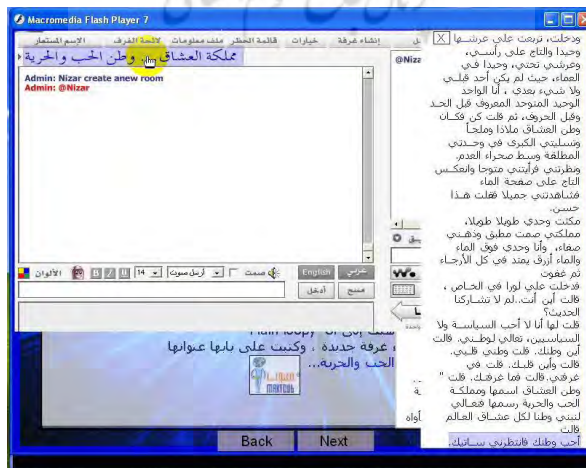
سناجلة با توجه به ماهیت تصویر، از مجموعه‌ای از تصویر/صدا استفاده کرده؛ به‌عنوان مثال، تصویر واحه سبز که به‌عنوان زمینه‌ای برای متن تحولات ترسیم کرده، با صداهایی مانند سوت باد همراه شده است. تصاویری هم که در رمان آورده، عموماً از مناظر طبیعی است؛ گویی می‌خواهد بگوید دنیای مجازی، دنیای واقعی است. او همچنین از برش‌هایی از فیلم (THE MATRIX AMERICAN BEAUTY) را برای لذت خواننده و جذابیت رمان استفاده کرده است. رمان شات، مبتنی بر لینک‌های زیادی است که باعث می‌شود خواننده وارد مارپیچی شود که خروج از آن دشوار است. به‌عنوان مثال، متن «ولادة».

شکل ۱۲

این متن شامل دو لینک است: اولی «غرفة سياسية» و دومی «مملكة العشاق... وطن الحب والحریة» است. وقتی روی «غرفة سياسية» کلیک می‌کنید، یک متن زبانی متراکم ظاهر می‌شود. در لینک دوم، «مملكة العشاق... وطن الحب والحریة»، فقط یک پیوند ایمیل ادمین (نزار) را پیدا می‌کنیم و دوباره در سطر اول، «مملكة العشاق... وطن الحب والحریة» را می‌بینیم. با کلیک روی آن، متنی ظاهر می‌شود که در انتهای متن جمله «احب وطنك انتظرنی سائیک» لینک شده و با کلیک بر روی آن، صفحه چت و گفتگو ظاهر می‌شود. هاپرلینک‌ها در اینجا موضوع نظم دهنده‌ای هستند که چت را به هم متصل می‌کنند، بنابراین آن‌ها دارای عملکردهای روایی در بعد زمانی و مکانی، و عملکردهای بلاغی هستند؛ به این معنی که پشت هر لینکی، متنی نهفته است.

شکل ۱۳

در جمع‌بندی این بخش می‌توان گفت: از آن جایی که ادبیات دیجیتال ایران در فضای ارتباطات آنلاین متولد شد که تولیدکنندگان اصلی آن یا نویسندگان مبتدی و یا متخصصین فنی مبتدی بودند، علاقه‌ای به نحوه استفاده از خود رسانه و آزمایش ویژگی‌های ذاتی رایانه نداشتند. در نتیجه، بیشتر متون موجود در رایانه، شبیه کتاب‌های کاغذی است که تنها تفاوت آن‌ها در چاپ روی صفحه کامپیوتر است. اگرچه در سال ۲۰۰۰ اولین داستان ابرمتن ایرانی متولد شد و چند هنرمند متون دیجیتالی نوشتند، که می‌توان آن‌ها را به‌عنوان ادبیات دیجیتال طبقه‌بندی کرد، ادبیات دیجیتال ایران هنوز با محوریت کتاب‌های کاغذی توسعه یافته است.

در همین حال، در دنیای ادبیات دیجیتال ایران، این واقعیت وجود دارد که فناوری دیجیتال یا اینترنت عمدتاً به عنوان پلتفرم یا کانال توزیع آثار ادبی استفاده می‌شود. از آن جایی که متون ادبی دیجیتال ایرانی عمدتاً نسخه دیجیتالی یک کتاب کاغذی است، هیچ ویژگی ذاتی متفاوتی با کتاب‌های کاغذی ندارد. بنابراین، بسیاری از نویسندگانی که به‌صورت آنلاین نیز فعالیت می‌کنند، کتاب‌های فیزیکی خود را منتشر می‌کنند و اینترنت تنها به پله‌ای برای ورود به دنیای ادبی سنتی تبدیل شده است. متنی که بر روی یک صفحه الکترونیکی ایجاد شده است، برای کاربران جذابیت دارد؛ زیرا رسانه‌های مختلف می‌توانند معانی متفاوتی را ایجاد کنند، اگرچه محتوای یکسانی داشته باشند. همچنین از آن-جایی که متن نوشته شده بر روی صفحه رایانه با معیارهای ادبیات سنتی مورد قضاوت قرار می‌گیرد، ادبیات دیجیتال مورد استقبال منتقدان ادبی قرار نگرفت. در نتیجه؛ در ایران، ادبیات دیجیتال هنوز به جایگاه مستقلی به‌عنوان ادبیات دست نیافته است.

اما ادبیات الکترونیک در کشورهای عربی، با توجه به خلق آثاری در سطح جهانی و اقدامات مهمی چون «فرایند ادبیات الکترونیک عربی» و ایجاد کارشناسی ارشد و دکتری در ادبیات دیجیتال در بعضی از کشورها در جایگاه بالاتری نسبت به ایران قرار دارد.

۳. نتیجه‌گیری

مقایسه ادبیات دیجیتال در ایران و کشورهای عربی به ما چنین می‌نمایاند:

۱. درحالی که کشورهای عربی در عرصه ادبیات دیجیتال جهان، رتبه قابل توجهی را به خود اختصاص نمی‌دهند، ولی به‌عنوان صاحبان ادبیات دیجیتال در عرصه ادبیات جهان، مطرح و قابل‌اعتنا هستند. برخی از کشورهای عربی مانند: اردن، مغرب، الجزایر و عراق، ادبیات دیجیتال را تقریباً به‌طور

هم‌زمان توسعه داده‌اند. درحالی‌که برخی دیگر مانند: قطر، کویت، امارات و عربستان به دلیل زمینه فرهنگی و یا زمینه‌های خاص خود (سیاسی و اقتصادی)، اخیراً ادبیات دیجیتال را کشف کرده، یا آن را به‌عنوان شکل جدیدی از گونه‌ادبی پذیرفته‌اند. در مجموع، با اقدامات کارشناسی و سازنده، توانسته‌اند خود را در جامعه جهانی ادبیات دیجیتال مطرح نمایند. اما، در ایران باوجود پیشی گرفتن تاریخی شاعران و نویسندگان دیجیتال ایرانی از عرب‌ها، شکاف دیجیتالی زیادی با کشورهای عربی دیده می‌شود. در کشور ما، این ادبیات مغفول واقع شده و به‌عنوان مسئله محافل ادبی و دانشگاهی تعریف نشده است. چون نظریه و نقد ادبیات دیجیتال در ایران نضج نگرفته، آثار ایرانی که در این زمینه تولید شده‌اند، یا از نظر زیبایی‌شناختی چندان درخور نیستند و یا به‌دلیل فراهم‌نبودن بسترهای اجتماعی، چالش‌برانگیز تلقی نمی‌شوند. ما در ایران، گام مهم و مفیدی در عرصه ادبیات دیجیتال برداشته‌ایم. این امر مستلزم مطالعات و تحقیقات عمیقی در زمینه نظریه و نقد ادبیات دیجیتال، زیبایی‌شناسی دیجیتال، سواد نرم‌افزاری، برنامه‌نویسی و غیره است.

۲. این مطالعه نشان داد که عواملی چون؛ نبود نظام حمایت و تشکل تخصصی برای ترویج ادبیات دیجیتال، وجود خلأ معرفتی در زمینه نظریه و نقد ادبیات دیجیتال، عدم توجه نقادانه دانشگاه‌ها و دانشوران ایرانی به این مقوله به‌رغم انبوهی از کتاب‌ها، مقالات، مجله‌های تخصصی و برنامه‌های ارشد و دکتری مربوط به ادبیات دیجیتال که در سطح جهانی شاهد هستیم، مانع هم‌گام شدن ایران با تحولات شکفت‌انگیز جهان در زمینه خلاقیت‌های ادبی این گونه می‌شود.

۳. ظهور ادبیات دیجیتال در ایران به رهبری نویسندگان مبتدی، انفرادی و متخصص در یک بعد (ادبیات یا فناوری) بوده است؛ برخلاف هم‌تایان عربی‌شان که قهرمانان آن نویسندگان، هنرمندان یا منتقدان حرفه‌ای بودند.

۴. یکی دیگر از ویژگی‌های بارز ادبیات دیجیتال ایران در مراحل اولیه این است که فرایندهای خلق مشارکتی یا جمعی را فعالانه‌تر دنبال نمی‌کند، درحالی‌که در کشورهای عربی به نسبت اهمیت بیشتری این امر دنبال می‌شود.

۵. با توجه به وجود سیستم‌های نشانه‌شناختی مختلف - استفاده از تصاویر، فیلم‌ها و صداها - جلوه‌های زیبایی‌شناختی در این گونه آثار بسیار رایج است. با این حال، استفاده خلاقانه از این سیستم‌های نشانه‌شناختی در آثار دیجیتال عربی نسبت به فارسی در سطح بالاتری قرار دارد.

۶. ابزارهایی که برای نزدیک‌شدن به ترکیب‌های چندوجهی، مانند برجستگی (تن، رنگ، پس‌زمینه، و غیره)، اصل ترکیب‌بندی (چپ/راست، بالا/پایین، مرکز/حاشیه و غیره)، موقعیت‌یابی خواننده/بیننده، و قاب‌بندی (یعنی حس اتصال-قطع از طریق استفاده از خطوط قاب، فضاهاى خالی و...) استفاده می‌شود، در آثار دیجیتال عربی در سطح بالاتری نسبت به آثار فارسی قرار دارد.

۷. با مقایسه نوشتار چاپی و دیجیتالی مشخص می‌شود که یک کتاب می‌تواند به متون و تصاویری که استناد می‌کند، ارجاع دهد؛ اما یک صفحه وب می‌تواند در واقع نقل‌قول‌های الکترونیکی خود را مستقیماً از طریق پیوند قابل کلیک ارائه کند. این تحلیل نشان می‌دهد؛ که چگونه آثار دیجیتال عربی بیشتر از آثار فارسی، از این توانایی فرامتنی به‌عنوان وسیله‌ای برای ارائه نمایشی متوسط از محیط فضایی و ایدئولوژیک شخصیت‌ها استفاده می‌کند.

منابع

- أحمد ملحم، إبراهيم (۲۰۱۵). *الرقمية وتحولات الكتابة - النظرية والتطبيق*، ط ۱، الأردن: عالم الكتاب الحديث للنشر والتوزيع.
- أحمد ملحم، إبراهيم (۲۰۱۳). *الأدب و التقنية، مدخل إلى الأدب التفاعلي*، إربد: عالم الكتب الحديث.
- البريكي، فاطمة (۲۰۰۶). *مدخل إلى الأدب التفاعلي*، ط ۱، المغرب/لبنان: المركز الثقافي العربي.
- انوشیروانی، علی‌رضا (۱۳۸۹). *ضرورت ادبیات تطبیقی در ایران*، ویژه‌نامه فرهنگستان (ادبیات تطبیقی)، شماره اول، ۶-۳۸.
- حسن‌زاده، محمد (۱۳۹۹). «تحول دیجیتال اثربخش و لزوم همگرایی بین حوزه‌های دخیل در مدیریت دانایی»، *علوم و فنون مدیریت اطلاعات*، دوره ۶، شماره ۲، ۷-۱۶.
- خمار، لیبیة (۲۰۱۴). *شعرية النص التفاعلي - آليات السرد وسحر القراءة*، ط ۱، مصر: رؤية للنشر والتوزيع.
- خوارزمی، شهیندخت (۱۳۸۱). *ایران و انقلاب دیجیتال*، رسانه، سال ۱۳، شماره ۴، ۳۶-۴۷.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۸). *زمینه فرهنگ‌شناسی تألیفی در انسان‌شناسی فرهنگی و مردم‌شناسی*، تهران: عطار.
- رومل، آلبرتو (۱۳۹۹). *پایان مجازی؟ یک رویکرد تشریحی برای دیجیتالی بودن*، ترجمه علی‌اصغر تقوی، تهران: فراهنر.
- زرفاوی، عمر (۲۰۱۳). *الكتابة الزرقاء، مدخل إلى الأدب التفاعلي*، الإمارات العربية المتحدة: كتاب الرفاد.
- صادقی، لیلا (۱۴۰۰). *آسیب‌شناسی و شعر دیجیتال*، سایت <http://leilasadeghi.com>
- صداقت‌پیام، مهدی (۱۳۸۷). *پنجمین همایش بین‌المللی علم و ادبیات، دنیای اقتصاد*، ۱۸ آبان، شماره ۱۶۶، ۳۲.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۳). *دانشگاه دیجیتال، انسان دیجیتال*، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۸۱، ۵۹-۶۳.

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸۵). دیجیتالی شدن به سبک ایرانی و ایرانی شدن به سبک دیجیتال، رسانه، شماره ۶۷، ۴۷-۲۵.

کریر، گلن و مارتین، رویستون (۱۳۹۱). فرهنگ‌های دیجیتال، درک رسانه‌های جدید، ترجمه وازگن سرکیسیان، تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیما.

کریشتر، هنر (۱۳۸۳). اینترنت در جهان عرب: آیا جهان عرب به سوی تشکیل «جامع اطلاعاتی» گام بر می‌دارد؟، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، سال اول، شماره ۲، ۱۴-۲۹.

کریم‌زاده، عبدالله (۱۳۹۸). شناخت گفتمانی فضای مجازی: خوانش‌هایی تازه از دیجیتالی شدن فرهنگ و ترجمه بر اساس چرخش‌های علوم انسانی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.

نذیر، عادل (۲۰۱۰). عصر الوسيط أجدية الأيقونة دراسة في الأدب التفاعلي الرقمي، ط ۱، بیروت: کتاب ناشرون.
وسترمن، جورج و مکافی، اندرو و بنه، دیدیه (۱۳۹۸). تحول دیجیتال، ترجمه مهدی شامی زنجانی و شادی ایراندوست، چاپ سوم، تهران: نص.

یقطين، سعید (۲۰۰۵). من النص إلى النص المترابط، مدخل إلى جماليات الإبداع التفاعلي، المركز الثقافي العربي، ط ۱، الدار البيضاء، المغرب/ لبنان.

یقطين، سعید (۲۰۰۸). النص المترابط و مستقبل الثقافة العربية، المغرب: المركز الثقافي العربي.

References

- Ahmad Malham, I. (2015) Digital and Transformations of Writing - Theory and Practice -, 1st Edition, Jordan: *Modern Book World for Publishing and Distribution*. (In Arabic).
- Ahmed Malhem, I. (2013) Literature and Technology, Introduction to Interactive Literature, Irbid: *The Modern World of Books* (In Arabic).
- Al-Beriki, F. (2006) *Introduction to Interactive Literature*, 1st Edition, Morocco/Lebanon: *The Arab Cultural Center* (In Arabic).
- Anoushirvani, A. R. (2010) The Necessity of Comparative Literature in Iran, *Special Issue of the Academy (Comparative Literature)*, No. 1, pp. 6-38. (In Persian).
- Hassanzadeh, M. (2020). Effective Digital Transformation and the Need for Convergence between Areas Involved in Knowledge Management, *Information Management Science and Technology*, 6(2), 7-16. (In Persian).
- Khammar, L. (2014). *The Poetics of the Interactive Text - Mechanisms of Narration and the Magic of Reading*, 1st Edition. Egypt: *A vision for publishing and distribution* (In Arabic).
- Kharazmi, S. (2002) *Iran and the Digital Revolution*, Media, 13(4), 36-47 (In Persian).
- Ruhalamini, M. (2009) Field of Compiled Cultural Studies in Cultural Anthropology and Anthropology. Tehran: *Attar* (In Persian).
- Rommel, A. (2020) Virtual End? A descriptive Approach to Digitalization. Translated by;

- Ali Asghar Taghavi. Tehran: *Farahnar* (In Persian).
- Zarfawi, O. (2013). *Blue Writing, Introduction to Interactive Literature*. United Arab Emirates: *Al-Rafid Book* (In Arabic).
- Sadeghi, L. (2021) Pathology and Digital Poetry, <http://leilasadeghi.com> (In Persian).
- Sedaghat payam, M. (2008). Fifth International Conference on Science and Literature, World of Economics, November 9th, No. 166, 32. (In Persian).
- Fazeli, N. (2004). Digital University, Digital Man, Social Science Month Book, No. 81, 59-63. (In Persian).
- Fazeli, N. (2006). Digitalization in the Iranian Style and Becoming Iranian in the Digital Style, Media, No. 67, 25-47. (In Persian).
- Kriebler, Glenn and Martin, Royston (2012). Digital Cultures, Understanding New Media. Translated by; Vazgen Sarkisian, Tehran: *Radio and Television Research Center* (In Persian).
- Krishner, A. (2004) Internet in the Arab World: Is the Arab World Taking a Step Towards an Information Society? History and Geography Monthly, 1(2), 14-29. (In Persian).
- Karimzadeh, A. (2019) Discourse Cognition of Cyberspace: New Readings on the Digitization of Culture and Translation Based on the Rotations of the Humanities, Tehran: *Allameh Tabatabaei University Press* (In Persian).
- Nazir, A. (2010) The Medieval Era Alphabet of Icon; A Study in Interactive Digital Literature, 1st Edition, Beirut: *Book Publishers* (In Arabic).
- Westerman, G; McAfee, A; Bene, D. (2019). Digital Transformation. Translated by; Mehdi Shami Zanjani and Shadi Irandoost, 3rd Edition, Tehran: *Nas* (In Persian).
- Yaqtin, S. (2005). From the Text to the Coherent Text; An Introduction to the Aesthetics of Interactive Creativity, *The Arab Cultural Center*, 1st Edition, Casablanca, Morocco/Lebanon (In Arabic).
- Yaqtin, S. (2008). Coherent Text and the Future of Arab Culture, Morocco: *The Arab Cultural Center* (In Arabic).
- <http://www.aliabdali.com/>